

Azınlık Hakları: Ayrılıkçı mı, Çoğulcu mu?

B. Ali Soner*

Özet: Etnik milliyetçi talepler ve eylemler Soğuk Savaş sonrasında ulus-devlet ve uluslararası komuoyu gündemlerini tekrar ve yoğun şekilde meşgul eder hale gelmiştir. Bu çalışma, ulus-devletlerin toprak bütünlüğü ve egemenliğine ciddi tehdit oluşturan söz konusu gelişmenin kavramsal, kuramsal ve hukuki zeminde meşruiyetini tartışmaktadır. Çalışmanın üzerinde durduğu sav, günümüz azınlık hakları standartlarının ne kuramsal, kavramsal ne de hukuki boyutta etnik milliyetçi eylemlerin ayrılıkçı, ulus-devlet egemenliği ve toprak bütünlüğünü ihlal edebilecek söylem ve eylemlerine pirim tanımadığıdır. Bu bağlamda ortaya konulan iddia, ethno-kültürel farklılıklarının çoğulcu-demokratik yapılar içinde korunması ve ifade edilebilmesi şartlarının sağlanmasının çağdaş azınlık hakları çerçevesinin çizdiği nihayi sınırlar olduğudur.

Anahtar Kelimeler: Azınlık, Azınlık Hakları, Ayrılıkçılık, Self-determinasyon, Çoğulculuk.

Minority Rights: Secessionist or Pluralist?

Abstract: The post-Cold War era has witnessed an intensive revival of micronationalist conflicts and movements that have become one of the hottest issues within national and international political agenda. This paper argues that unlike the common sense approaches, conceptual, theoretical or legal standards, incorporated in the contemporary minority rights regulations, have introduced no legitimate ground to the secessionist claims and activities of micronationalist movements which have been accepted incompatible with internationally recognized principles of territorial integrity and national sovereignty. The contemporary standards have instead limited the framework as regards the protection and expression of ethno-cultural differences with a pluralist re-formulation of political and legal spheres without challenging territorial integrity and national sovereignty of the existing nation-states.

Key Words: Minority, Minority Rights, Secession, Self-determination, Pluralism.

Soğuk savaş sonrası dönem, küreselleşmenin ve bir o kadar azınlık milliyetçiliklerinin yaygın görünüm kazandığı yıllar oldu. Sovyetler Birliği'nin dağılması, Yugoslavya'nın parçalanması ve kurulan yeni devletler içinde ayrılıkçı çatışmaların yaşanması; Karabağ sorunu ve Çekoslovakya'nın ülkeyi oluşturan iki etnik unsur arasında bölünmesi, dünyayı I. ve II. dünya savaşları sonrasında meydana gelen tarzda yeni bir uluslaşma sürecine soktu. Bu dönemde bazı etnik, dilsel ya da kültürel topluluklar, uluslararası aktörlerin desteğini de alarak, siyasi bağımsızlık elde et-

* Yrd. Doç. Dr., İzmir Ekonomi Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Bölümü.

ti. Fakat, son dönem uluslaşma dalgasının etnik, dini, kültürel ya da dilsel sınırlarla siyasi sınırlar arasında bir özdeşlik kuramamasına bağlı olarak yeni bağımsızlıklar, yeni azınlık sorunlarını da beraberinde getirdi.

Küresel düzeyde birçok etnik, dini, kültürel ve dilsel topluluk farklılıklarını tanıyacak, koruma altına alacak ve yeniden üretim imkanını sağlayacak daha fazla ve daha farklı siyasi katılımıdan, siyasi ve coğrafi çözümlenmeyle sonuçlanabilecek ayrılıkçı taleplere varan isteklerle ortaya çıktılar (Liebich, 1996). Söz konusu taleplerin tam olarak karşılanamamasının doğurduğu sonuçlar ulusal ve uluslararası barış ve istikrarı tehdit eden temel unsurlardan biri haline geldi (Eide, 1993). Ulus devletleri ve alt toplumsal grupları belirgin şekilde karşı karşıya getiren gelişmelerin ulusal kamuoyu ve hükümetlerde, uluslararası kurum ve kuruluşlarda, sivil toplum örgütlerinde ya da akademik çevrelerde değerlendirilmesi demokratikleşme, insan hakları, çok kültürlülük, egemenlik ve terörizm gibi temalar ve özellikle de azınlık haklarına getirilen yeni yaklaşımlar üzerinde yoğunlaştı.

Bu çalışma soğuk savaş sonrası dönemde ulusal ve uluslararası aktörleri sıkça meşgul eden azınlık hakları ve bu hakların ayrılıkçı talep ve akımlarla olan ilişkisini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Çalışma içeriğinin kurgusunda siyaset kuramı ve uluslararası hukuk alanında, soğuk savaş sonrası gelişmelere paralel olarak ortaya çıkan yeni yaklaşımlar temel alınacaktır. Çalışmanın hareket noktası, gerek “azınlık” kavramının tanımı gerekse azınlık gruplara tanınan hakların kapsamı ve söz konusu hakları yürürlüğe koyacak aktörler üzerinde uluslararası bir uzlaşımın sağlanamamış olması ve konunun sürekli tartışmalı bir alan olarak bırakılacağıdır. Self-determinasyon ya da “ayrılıkçılık” söz konusu alanda en hassas ve tartışmalı konu olma niteliğini sürdürmektedir. Bağlantılı olarak, “azınlık” kavramına getirilen tanım, tanınan hakların siyasi-hukuki sınırları ve bu bağlamda zaman zaman ortaya çıkan ayrılıkçı talep ve hareketlerin azınlıklara tanınması öngörülen haklarla olan ilişkisini yeniden değerlendirme gereği ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede, çalışmanın cevaplamaya çalışacağı sorular şunlar olacaktır: Uluslararası hukuk belgelerinde “azınlık” kavramına getirilen bir tanım var mıdır? Azınlık haklarına nasıl bir çerçeve çizilmiştir? Söz konusu çerçeve “ayrılıkçı” taleplere uluslararası meşruluk sağlayabilecek hukuki zemini sağlamakta mıdır? Azınlık gruplara tanınan hakları self-determinasyon (halkların kendi kaderlerini tayin etme hakkı) çerçevesinde değerlendirmek ne derece mümkündür?

Tarihi Süreç

Çoğunluğun bir şekilde tanımlandığı her siyasal-toplumsal ortam, tanım kriterine uymayan kesimler üzerinden kendi azınlıklarını yaratmıştır. Dini kimliğin siyasi

içerik kazanmaya başladığı, Katolik ve Protestan krallık ve preslikler arasında din savaşlarının yaşandığı, dinsel farklılığın yer yer şiddet kullanımına varan ayrımcı yaklaşımların nedeni olarak alındığı 17. yüzyıldan itibaren uluslararası anlaşmaların dini azınlıkları koruyucu maddeler içermeye başladığı görülür. Her ne kadar azınlık-çoğunluk ilişkisi bağlamında tanımlanmasa da Osmanlı millet sistemi de Osmanlı coğrafyasında yaşayan gayrimüslimlere farklılıklarını koruyup geliştirebilecekleri siyasi-hukuki araçlar sunmuştu (Macartney, 1968:64-65). Modern dönem azınlık kapsamını, ulusal kimlikte meydana gelen dönüşümün niteliğine paralel olarak, etnik ve dinsel alt grupları da içerecek şekilde genişletti. Ağırlıklı olarak ortak dil, kültür ve etnik köken etrafında şekillenen kimlik üzerinden yükselen ulus-devletler, söz konusu açılardan farklılık gösteren ve ulusal kimlik içine dahil olma konusunda direnç gösteren kesimler için yeni siyasi-hukuki araçlar geliştirme ihtiyacı duydu. Ulusal azınlıkların karşılıklı değişimi ile ulusal türdeşlik sağlama çabası olan nüfus mübadelesi; entegrasyon, asimilasyon gibi araçların yanı sıra, bir yandan kimlik farklılıklarını çoğulcu bir yapı içinde tanıyan öte yandan vatandaşlık kanalıyla söz konusu grupları ulus-devletin siyasi-hukuki yapısına bağlayan azınlık hakları da ortaya konulan yeni siyasi tercihler arasında yer aldı (Rittstieg, 1997).

Yukarıda verdiğimiz siyasi tercihler ile I. Dünya Savaşı ertesine kadar ulus-devlet merkezli ya da ikili anlaşmalar çerçevesinde geliştirilmiş ve uygulanmış, azınlık gruplarının taleplerine cevap verme amacı güden girişimleri yönlendirebilecek uluslararası kurumsal bir yapı ortaya konulamamıştır. İkili anlaşmalar taraf devletlerin topraklarında yerleşik olan dinsel azınlıkları korumakla yetinmiştir. I. Dünya Savaşı sonrası imzalanan ve *Azınlık Anlaşmaları* olarak bilinen anlaşmalar dizisi ise bir yandan azınlık koruma alanını etnik ve dinsel azınlıkları kapsayacak şekilde genişletmiş, diğer yandan da aynı süreçte kurulan Milletler Cemiyeti ile tanınan hakların ulusal düzeyde hayata geçirilmesi, çok taraflı güvence altına alınmıştır. Söz konusu dönemde azınlık hakları, anlaşmalar çerçevesine dahil edilen azınlık gruplarının kendi eğitim ve hayır kurumlarını kurabilme ve işletebilme gibi kolektif hakların yanı sıra kendi dillerini –basın da dahil- özgürce kullanabilme, sivil ve siyasi haklardan vatandaş eşitliği ilkesine uygun olarak eksiksiz yararlanabilmeyi kapsıyordu (Rosting, 1923).

Milletler Cemiyeti gözetiminde uygulamaya konulan hakların Nazi iktidarı tarafından Alman azınlıklarının yerleşik olduğu ülkeleri işgal gerekçesi olarak kullanılması, Musevi azınlığı soykırımı karşı koruyamaması ve uygulamanın savaştan mağlup olarak çıkmış ülkelerle sınırlı tutulup galip ülkeleri de kapsayacak şekilde genişletilememesi Milletler Cemiyeti'nin yanı sıra dönemin azınlık anlayışı ve haklar kapsamının da sonunu hazırlamıştır. İki savaş arası yaşanan deneyimi göz önüne

alalarak oluşturulan ve II. Dünya Savaşı sonrası kurulan Birleşmiş Milletler (BM) çerçevesi, azınlık farklılıklarını vurgulayan ve kurumsallaştıran Cemiyet rejiminin aksine, uluslararası azınlık koruma girişimlerini birey-vatandaş üzerinden tanımlanan ve hakların kapsamını ayrımcılığın önlenmesi ve eşit vatandaşlık güvencesi ile sınırlayan evrensel insan hakları çerçevesine oturtmayı tercih etmiştir (Lerner, 1993). Demokrasi ve özgürlüklerin egemen olacağı öngörülen yeni dönemde, ayrımcılığın önlenmesi ve vatandaş eşitliğinin sağlanması ile azınlıkların da korunabileceği, söz konusu toplumsal gruplara has haklar tanımının gereksiz olduğu yönündeki tez yaygın kabul görmüştür (Brunner, 1996: 291-292).

Soğuk savaş yılları boyunca belirleyici olacak söz konusu görüşe rağmen, BM sisteminin azınlıklar konusunu tamamen gözardı edemediği görülür. Savaş'ın hemen ertesinde, 1946'da BM İnsan Hakları Komisyonu'na bağlı olarak kurulan Ayrımcılığı Önleme ve Azınlıkları Koruma Alt Komisyonu azınlık sorunları ile ilgili çalışmalarla görevlendirilir. Komisyon'un hazırladığı ve BM tarafından 1966'da kabul edilen *Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi*'nin (MSHS) 27. maddesi azınlık haklarına ayrıldı. Soğuk savaş dönemi azınlık anlayışı ve haklar çerçevesini çizen maddeye göre:

Etnik, dini ya da dilsel azınlıklar bulunan devletlerde, azınlıklara mensup bireyler, diğer grup üyeleri ile beraber, kendi kültürlerini, dinlerini yaşamak ve kendi dillerini konuşmaktan mahrum bırakılamazlar (Wallace, 1997: 145).

Maddede yer bulan ifadeden anlaşılacağı üzere Komisyon, azınlıklara tanınan hakları kolektif bir grup hakkı olarak değil, azınlık gruplara mensup bireylerin hakkı olarak tanımlamıştır. Diğer bir ifadeyle haklar, azınlık grupların kimliklerini oluşturan unsurları yaşamasının engellenmemesi gibi ayrımcılığın önlenmesi ilkesi ile sınırlı tutulmuştur.

Bireysel haklar çizgisinden azınlık haklarını daha kapsamlı, azınlıkların varlıklarını ve kimliklerini hem birey hem de grup olarak ifade edip koruyabilecekleri haklar ve özgürlükler anlayışına belirgin bir şekilde dönüş, soğuk savaş sonrası ortaya çıkan uluslararası sistemsel dönüşümün bir neticesi olmuştur. Soğuk savaş konjunkturünün ideolojik kamplaşma atmosferine hapsedilen toplumsal farklılıkların, ulusal ve uluslararası barış ve istikrarı tehdit eder tarzda yeniden gün yüzüne çıkması BM gibi küresel, Avrupa Konseyi ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) gibi bölgesel kurumları, azınlık hakları üzerinde daha yoğun çaba harcamaya itmiştir (Rodley, 1995: 48-49). Azınlıklar konusunu geleneksel olarak evrensel insan hakları çerçevesinde gören ve ilgili gelişmelere bu şekilde yaklaşan BM ve Avrupa Konseyi, soğuk savaş sonrasında -tarihlerinde ilk defa- azınlık grupların siyasi, hukuki, toplumsal konularını ulusal düzeyde düzenlemeyi amaçlayan belgeler yayınlamış-

tır. Öte yandan AGİT'in 1990'da kabul ettiği *Kopenhag Dokümanı*, azınlık hakları ile ilgili uluslararası standartların yeni dönemde ne derece farklılaşacağını gösteren bir kırılma noktası olmuştur.

Azınlık hakları alanında ortaya çıkan tarihi dönüşümler, söz konusu alanda önemli ilerlemeler sağlamasına rağmen, hakların muhatabını yani azınlık kavramının tanımını, tanınan hakların kapsamını, ulus devletler düzeyinde hayata geçirilmesini ve uygulamanın sınırları konusundaki tartışmaları tam olarak ortadan kaldıramamıştır. Belirtilen tartışmalı durum, yalnızca uluslararası hukuk belgelerinde değil, liberal siyaset kuramında da kendisini göstermektedir. Azınlık hakları konusu ve hakların özellikle ayrılcı taleplerle olan ilişkisinin daha iyi anlaşılabilmesi için, dönemin hegemonik ideolojisi olan liberal kuram dahilinde ortaya konan yaklaşımlara göz atmak faydalı olacaktır.

Liberal Kuramda Ayrılcılık

Soğuk savaş sonrası dönemde, azınlık grupların ateşlediği ayrılcı hareketler liberal kuramcılarının da ilgisini çekmiştir. Bu çerçevede, ulus-devletin konumu, egemenlik tanımı ve içeriği üzerine yeni değerlendirmeler ortaya konulmuştur. Bağlantılı olarak, azınlık grupların hakları ve bu hakların ulusal egemenlik karşısında ulaşılabilecekleri nihai sınırlar, alt toplumsal grupların yaşam alanları ve kimlik farklılıklarını ifade edebilme olanakları önemli tartışma alanları olmuştur. Uluslararası hukuk oluşumlarından farklı olarak normatif değerlendirmelerden oluşan söz konusu kuramsal yaklaşımlarda azınlıklara tanınması savunulan hakların "ayrılcı" taleplere meşruluk sağlayıp sağlayamayacağı önemli yer teşkil etmiştir.

Azınlıklardan gelen ayrılcı taleplerin bir hak olarak değerlendirilmesi gereğinin savunusunu yapan Beran (1984: 1998), söz konusu anlayışını liberalizmin bireysel iradenin üstünlüğüne verdiği öneme dayandırmaktadır. Beran'a göre devlet, bireylerin ve bireylerden müteşekkil toplumsal grupların özgür iradelerini kullanarak kurdukları bir siyasi ortaklıktan öte birşey ifade etmez. Dolayısıyla kurulan ortaklık ebed-müddet devam edecek, sorgulanamaz ve sonlandırılmaz bir birliktelik olarak algılanmamalıdır. Aksine, Beran'ın ifadesiyle, kurucu aktörlerden herhangi biri sözkonusu ortaklıktan ayrılma niyetini beyan ederse, hiç bir ek meşrulaştırmaya gerek duyulmaksızın ayrılma hakkına sahip olması gerekir. Neticede ayrılcı talepler, bireylerin doğal özgürlüklerini kullanmalarından başka birşey değildir.

Görüldüğü üzere Beran, ayrılcı taleplerin hayata geçirilmesi sürecinde hiçbir ulusal ya da uluslararası meşruluğun oluşmasına gerek duymaz. Buchanan (1991; 1998) ve Birch (1984; 1989) ise ayrılcı taleplerin azınlık hakları çerçevesinde değerlendirilmesini benimserken, söz konusu hakkın kullanımını meşruluk şartına

bağlar. Diğer bir ifadeyle, bir azınlık grubun devletin egemenlik alanı dahilindeki bir toprak parçası üzerinde yeni bir egemen siyasi oluşum içine girebilmesinin çok ciddi nedenleri olmalıdır. Ayrılma talebinde bulunan grubun ve toprak parçasının işgal altında bulunması, ekonomik sömürüye tabi olması ya da fiziksel veya kültürel kıyımına maruz bırakılması gibi etkenler, ayrılıkçı taleplere meşruluk sağlayıcı nedenler arasında sayılır. Belirtilen şartların karşılanması durumunda azınlık gruplara tanınacak ayrılıkçı hakkın, grubun maruz kaldığı kabul edilemez muameleleri telafi edici amaç taşıyacağı öngörülür. Bu nedenle, toplumsal farklılıklara saygılı, çoğulcu-demokratik bir ülkede ortaya konulacak ayrılıkçı talepler meşru görülmez. Siyasi, hukuki ve toplumsal alanlardaki demokratik yapılanmalar, toplumsal farklılıkları bütünlük içinde koruyabileceğinden, çoğulcu-demokratik rejimin ayrılıkçı taleplerin meşruluğunu ulusal ve uluslararası zeminde ortadan kaldıracağı kabul edilir.

Yukarıda verilen liberal çerçevenin azınlık sorunlarına kalıcı çözümler üretebileceği kuşkuludur. Bu bağlamda, ayrılıkçılığı azınlık kimliklerin korunmasını sağlayacak bir araç olarak görmenin çağdaş toplumsal sorunların çözümünü yanlış yönlendireceği belirtilir. Dowding'e göre azınlık farklılıkları korumanın yolu ayrı bir devlet kurmak değil, var olan devlet içindeki siyasal örgütlenmenin farklılaştırılması olmalıdır. Siyasal ayrılmanın bir alternatif olarak kabulü, toplumsal farklılıkların ancak "siyasi tecrit" yolu ile korunabileceği gibi yanlış bir sonuca götürecektir (Dowding, 1998). Benzer şekilde ayrılıkçı talepleri azınlık hakları kapsamında gören tezleri reddeden Bishai, azınlık grubun ancak kendi devletini kurması durumunda varlığını ve kimliğini koruyabileceğini savunmanın benzer sorunların etrafına yeni siyasi ve fiziki sınırlar çizmekten başka bir işe yaramayacağını söyler. Türdeş bir toplum yaratmanın mümkün görünmediği dünyamızda, her siyasal, coğrafi bölünme; beraberinde yeni azınlıklar ve yeni kimlik sorunları doğuracaktır. Bu nedenle Bishai, azınlık sorunlarının çözümünün post-modern dünyanın farklılıklarını içinde barındırabilecek daha esnek bir egemenlik ve ulusal kimlik tanımına sahip demokratik bir sistemde aranması gerektiğini savunur. Bishai'ye göre, kimlik farklılıklarını koruyacak araç yeni sınırlar değil, aynı sınırlar içinde kurulacak özgürlük alanları olmalıdır (Bishai, 1998).

Liberal söylemin egemen olduğu günümüz uluslararası toplumunun azınlık hakları ve ayrılıkçı talepler ve hareketler konusuna yaklaşımında rehber olabileceği düşünülen normatif tartışmalar, ağırlıklı olarak azınlık gruplara tanınacak hakların var olan ulusal sınırlar içinde ve/fakat kimlik farklılıklarını koruyucu nitelikte olan çoğulcu-demokratik çerçevede düşünülmesi taraftarıdır. Azınlık kavramına getirilen tanımlar, azınlık hakları alanında ortaya çıkan uluslararası belgelerin içeriği ve self-

determinasyon hakkının güncel yorumu, liberal kuramda baskın olan çoğulcu-demokratik duruşu destekler niteliktedir. Belirttiğimiz her başlığa bir göz atmak azınlık haklarının ayrımcı taleplerle olan ilişkisini ortaya koymak açısından yararlı olacaktır.

Azınlık Tanımı

Uluslararası hukuk geleneği “azınlık” kavramı üzerinde genel geçer bir tanıma ulaşabilmiş değildir. Tanımlanan hakların ulusal zeminde kimlere ya da hangi gruplara uygulanacağı büyük oranda ulusal hükümetlerin insiyatif alanına bırakılmıştır. Buna rağmen uluslararası hukuk belgeleri, içerikte belirlenen hakların ulusal boyutta hangi kesimlere hitap edeceği konusunda bazı somut ve soyut kıstaslar ortaya koymuştur. Etnik köken, dini, dilsel ve kültürel farklılıklar söz konusu kıstaslar arasında öne çıkan ve dolaylı fakat oldukça genel bir tanıma işaret eder (Ramaga, 1992b). Örneğin, yukarıda bahsettiğimiz MSHS etnik, dini ve dilsel farklılıklar gibi somut kıstasları karşılayan birey ve grupları sözleşme metninin kapsamında değerlendirmiştir.

Aynı madde üzerinden BM raportörü Capotorti'nin 1978'de tamamladığı *Etnik, Dini ve Dilsel Azınlıklara Mensup Bireylerin Haklarına İlişkin Çalışma*'da ortaya koyduğu tanım, azınlık kavramına bazı soyut kıstaslar da eklemiştir. Söz konusu tanıma göre azınlık, “nüfusun geneline göre sayıca az olan fakat egemen konumda bulunmayan; yerleşik olduğu devletin vatandaşı olan; etnik, dini ya da dilsel özellikler bakımından nüfusun geri kalanından farklılaşan; kültürlerini, geleneklerini, dinlerini ve dillerini koruma amaçlı –örtülü de olsa- dayanışma sergileyen bir grup”tur (Capotorti, 1991: 96). Verilen tanım hem somut kıstaslara açıklık getirmiş hem de bunları bazı soyut şartlarla desteklemiştir. Nüfusun geri kalanına göre etnik, dilsel ve dini farklılıklar taşımak, sayıca az olmak, egemen konumda bulunmamak ve vatandaşlık hakkına sahip olmak gibi somut; farklılıkları belirleyen unsurları korumak için dayanışma sergilemek ve bunun için istekli olmak gibi soyut kıstaslar çerçevesinde bir azınlık tanımına gidilmiştir. Benzer bir yaklaşım da Alt Komisyon'un diğer raportörü Deschenes tarafından 1986'da geliştirilmiştir. Görece yeni olan tanım, Capotorti tarafından belirtilen somut ve soyut kıstaslara ek olarak, azınlık grubun eyleme geçme amacının çoğunluk ile fiili ve hukuki yani *de facto* ve *de jure* eşitlik elde etmek olduğunu belirtir (Girasoli, 1995: 94-95).

Uluslararası alanda yaygın kabul gören iki tanım; azınlık kavramını etnik, dini ve dilsel farklılıklara gönderme yaparak ele almıştır. Azınlık grupların ayrı bir devletin temelini oluşturabilecek bir “halk” teşkil ettiğini söylemekten özellikle ve bilinçli olarak kaçınılmıştır. Aksine azınlık grupların söz konusu edilen farklılıklarını

“yerleşik buldukları devletin vatandaşları” olarak korumayı amaçlayabilecekleri vurgulanmıştır. Siyasi ayrılmanın uluslararası hukuktaki dayanağı olan self-determinasyon hakkı sadece “sömürge halklar” ile sınırlı tutulmuştur. Bilindiği üzere söz konusu halkların bağımsızlığa olan hakkı, BM’in 1960’da yayınladığı *Sömürge Ülkeler ve Halklara Bağımsızlık Tanınması Üzerine Bildirge* ile sağlanmış ve sadece belirtilen toplumlara ve döneme özgü olarak uygulanmıştır (Hannum, 1990: 34).

Diğer bir ifadeyle, azınlık haklarının ayrılıkçı taleplere meşru zemin sağlayıp sağlamadığı değerlendirilirken “azınlık” ve “halk” kavramları arasında açık bir ayırım yapılmasında fayda vardır. Bu yapılmadığı takdirde azınlık haklarına muhatap olacak kesimlerin tanımlanması ve uygulanmasında belirsizlikler doğabileceği ve azınlık grupların, ayrılıkçı taleplerine hukuki meşruluk sağlama yolunda, kendilerini “halk” olarak tanımlama yönüne gidebilecekleri belirtilir (Eide, 1993: 155).

Yukarıda belirtildiği üzere, azınlık kavram itibarıyla görecelik içerir. Azınlığın varlığı, aynı kavram çerçevesinde, çoğunluğun varlığına da işaret eder. Azınlık gruplarını demografik dönüşümler, sınır değişiklikleri ya da göç gibi faktörler çoğunluk haline getirebilir (Ramaga, 1992a). Öte yandan, kavram olarak “halk” görecelik içermez. Aksine “halk” bir ulusun taşıdığı bütün soyut ve somut ölçütlere sahip fakat işgal ya da sömürgeleştirme yolları ile egemenliği gaspedilmiş ve güç kullanılarak yönetilen bir toplumdur (Crawford, 1992: 60-61). Söz konusu ayırımın yapılması önemlidir; çünkü uluslararası hukuka göre sadece “halk” olarak tanımlanabilecek toplumlar kendi siyasi statülerini özgürce belirleme; ekonomik, sosyal ve kültürel gelişimini kendi denetimleri altına alabilme hakkına sahiptir (Tomuschat, 1993). Yukarıda belirtildiği üzere, bu anlamda bir “halk” ve “hak kullanımı” sömürgelerin bağımsızlıklarına kavuşması dönemine ait olarak yorumlanmaktadır. Halklara tanınan haklar, uluslararası sistemin temel aktörleri olan ulus-devletlerin toprak bütünlüğünü ve bağımsızlıklarını tehdit eder nitelikte olduğu için “farklı vatandaşların hakları” olarak formüle edilen azınlık hakları ile karıştırılmaması gereği özellikle vurgulanır (Wolfrum, 1993: 93). Nitekim yukarıda verdiğimiz 1960 tarihli BM Bildirgesi’nin altıncı maddesi, bu bildirgenin halihazırda egemen olan ülkelerin toprak bütünlüğünü ihlal eder bir tarzda yorumlanamayacağını özellikle vurgulama gereği duymuştur (Resolution 1514, 1993).

Buna rağmen dolaylı tanımlar ve bırakılan muğlaklıklar, zaman zaman self-determinasyon kavramı ve azınlık hakları arasında geçişlere neden olmaktadır. “Azınlık” ve “halk” kavramları sıklıkla alt toplumsal grupların siyasi tercihlerine göre şekillenmekte ve günümüzde etnik milliyetçi taleplere uluslararası meşruiyet sağlama yolunda kullanılabilir. Bağlantılı olarak, gerçekte siyasi-hukuki ko-

numları, ulusal sınırlar içinde ve vatandaşlık bağı ile ilişkilendirilerek belirlenen azınlık grupların ayrılmak taleplerini körüklemektedir. Bu nedendir ki azınlık haklarını değerlendirirken, tanımla bağlantılı olarak, uluslararası belgelerde azınlık haklarına çizilen sınırları da göz önünde bulundurmamız gerekir.

Azınlık Hakları: Kapsamı ve Sınırları

Uluslararası hukuk belgelerinde kendini gösteren baskın yaklaşım normatif düzeyde geliştirilen kuramsal tartışmaların aksine, realpolitiğin bir ürünü olarak doğan uluslararası hukuki-siyasi standartların oluşturduğu normlar ve ilkelerdir. Bu nedenle uluslararası hukuk, toplumsal alt grupların haklarını ulus-devlet egemenliği ve toprak bütünlüğü ilkeleri ile çelişmeyecek bir çerçevede tutmaya özen göstermiştir. Bu bakımdan söz konusu ilkeler ve normlar, azınlık grupların taleplerinin karşılanması yönünde beliren gerçekçi ve ulaşılabilir standartları ortaya koymaktadır. Bu bağlamda oluşturulan üç belge, günümüzde azınlık haklarına çizilen uluslararası çerçeveyi çizen ve haklar-ayrılıkçı talepler ilişkisini tartışırken alınması gereken temel referanslardır. Bunlar *BM Ulusal ya da Etnik, Dinsel ve Dini Azınlıklara Mensup Kişilerin Haklarına İlişkin Bildirge* (BM Belgesi, 1993), *Avrupa Konseyi Bölgesel ya da Azınlık Dilleri Avrupa Şartı* (Avrupa Şartı, 1996) ve yine Konsey'in *Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşmesi*'dir (Çerçeve Sözleşme, 1995). Söz konusu belgeler soğuk savaş sonrası uluslararası sisteminin ürettiği standartları yansıtmaları bakımından günümüz azınlık hakları tartışmaları ve tanıyan hakların sınırlarını takip etmemiz açısından önemlidir.

Yukarıda değinildiği üzere, soğuk savaş sonrası dönemde dünya ve özellikle Avrupa coğrafyasında meydana gelen dönüşümlerin ürettiği toplumsal sorunlar, BM ve Avrupa Konseyi'ni söz konusu sorunların çözümü yönünde arayışlara itmiştir. Verilen dönemde başgösteren etnik temelli bölünmeler ve çatışmalar azınlık grupların durumlarının yalnızca ulusal ve uluslararası barış ve istikrarı tehdit etmekle kalmayıp daha demokratik bir dünya oluşumunun önünde engel teşkil ettiğini de göstermiştir. Bu nedenle, azınlık farklılıkların korunup tekrar üretilebileceği siyasi-hukuki yapıların oluşturulması barış, istikrar ve toplumsal farklılıklara hoşgörüyü ön plana çıkaran demokratik bir dünya için gerekli görülmüştür. Bu bağlamda, günümüz azınlık hakları standartlarını önemli ölçüde belirleyen söz konusu belgeler, uluslararası barış ve demokratik istikrarın sağlanmasında azınlık hakları konusunda ortaya konulan düzenlemelerin önemini vurgulamaktadır. Bu doğrultuda her üç belgede de ulus-devletin toprak bütünlüğü ve egemenlik haklarından ödün vermeden fakat ülke içinde toplumsal farklılıkların korunmasını sağlayacak siyasi-hukuki dönüşümlerin gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır.

Belirtilen temel amaç doğrultusunda soğuk savaş dönemi rejiminden farklı olarak üzerinde duracağımız belgeler, azınlık haklarını daha kapsamlı ve detaylı ele almaktadır. Azınlık hakları, soğuk savaş dönemi geleneğine benzer şekilde, evrensel insan haklarının ayrılmaz bir parçası olarak alınmasına rağmen (Çerçeve Sözleşme, 1.1), hakların birey-vatandaş eşitliği ilkesi içinde eritilmediği, sadece bireysel haklar değil, aynı zamanda kolektif boyutun içeriğe dahil edildiği ve haklar kapsamının oldukça detaylandırılıp genişletildiği görülür. Bu yönüyle BM ve Avrupa Konseyi belgeleri, azınlık grupları ayrımcı muamelelere karşı korumakla kalmaz, kimlik farklılıklarının korunup geliştirilebileceği olanakların hem özel hem de kamusal alanda sağlanmasına güçlü vurgu yapmaktadır. Bu çerçevede eğitim, kültür, idari, adli, ekonomik, basın-yayın ve uluslaşan ilişkileri kapsayan geniş ve detaylı düzenlemeler getirilir.

Öte yandan, tanınan hakların kullanımının ulusal egemenlik ve toprak bütünlüğü ilkelerine saygı çerçevesinde olmasına ve bu doğrultuda ulusal hükümetlerin inisiyatifini arttırıcı normlar konulmasına dikkat edilmiştir. Bu amaçla ulusal hükümetlere eğitim alanında okul müfredatlarına azınlık dillerinin öğrenilmesi ve geliştirilebilmesini sağlayıcı dersler koymak (Avrupa Şartı, 8); azınlıkların kendi dillerinde eğitim alabilecekleri olanakları sağlamak (BM Belgesi, 4.3); ve azınlık dillerinde eğitim verecek özel okullar açılması yönündeki taleplerin karşılanması (Çerçeve Sözleşme, 13.1) gibi alternatifler sunulur. Dahası, azınlık kimliklerinin korunması bir sivil toplum girişimi olarak değerlendirilir ve resmi dilin öğrenilmesi zorunluluğunu ortadan kaldırmayacak şekilde geliştirilecek azınlık dillerinin öğrenilmesi imkanlarının sağlanmasında (Çerçeve Sözleşme, 14.3; Avrupa Şartı, 8.1) ulusal hükümete mali destek verme zorunluluğu getirilmez (Çerçeve Sözleşme, 13.2).

Kültür alanında ise azınlık kesimlerin kültürel farklılıklarını yeniden üretme ve yayma imkanlarının oluşması yönünde gerekli siyasi-hukuki tedbirlerin alınması vurgulanır. Bu bağlamda, azınlık dillerinde kitap basımı; sinema, tiyatro, festivaller ve benzer kültürel aktiviteler ile azınlık kültürlerinin varlıklarını devam ettirme olanaklarına sahip kılınması; basın-yayın kurumları ile kültürel kimliklerini tanıtmaya ve yayma haklarından mahrum bırakılmamaları gereği kabul edilir. Bağlantılı olarak asimilasyona yol açabilecek resmi politikalardan kaçınılması istenir (Çerçeve Sözleşme, 5, 9; Avrupa Şartı, 12).

Azınlık haklarına getirilen kapsayıcı ve detaylı yaklaşım, özellikle adli ve idari işlerde kullanılacak dil konusundaki ilkeleriyle, yeni dönem rejiminin sivil alanla sınırlı tutulmadığı kamusal alana da uzandığını gösterir. Söz konusu belgelerde, azınlık grubun nüfus yoğunluğuna sahip olduğu bölgelerde azınlık dilinde resmi yazışmalara; ve -varsa- yerel meclislerde ve ofislerde -resmi dili dışlamamak kaydı-

la- azınlık dillerinin kullanımına izin verilmesi talep edilir (Avrupa Şartı, 10; Çerçeve Sözleşme, 10.2). Diğer taraftan azınlıkların, özellikle kendileri ile ilgili olan konularda, ulusal mevzuat ile uyumlu olmak şartıyla, bölge ya da ülke düzeyinde siyasi katılımlarının sağlanacağı idari düzenlemeler yapılması istenir (BM Belgesi, 2.3). Benzer hakların adli süreçlerde de uygulanması azınlık gruplara mensup bireylerin haklarının etkin bir şekilde sağlanması için gerekli görülür. Bu çerçevede, sınığın ana dilinde bilgilendirilmesi ve dinlenebilmesi, delillerin azınlık dilinde toplanabilmesi, önemli kanunların -özellikle azınlık grupların kendileri ile ilgili olanlarının- azınlık dilinde basımının sağlanması vurgulanır (Avrupa Şartı, 19; Çerçeve Sözleşme, 10.3).

Öte yandan, azınlık grupların ya da bu gruplara mensup bireylerin sınır aşan ilişkiler kurabilmeleri belgelerde yer verilen azınlık hakları arasında yer alır. Söz konusu grupların diğer ülkelerde yerleşik olan aynı etnisite, dil, kültür ya da dini paylaştıkları gruplarla ilişki kurmalarının engellenmemesi haklar kapsamında tanımlanır. Dahası ulusal hükümetlerin, bu gibi grupların eğitim, bilgi ve kültür alanlarında kuracakları bağların devletçe desteklenmesi önerilir (BM Belgesi, 5; Avrupa Şartı, 14; Çerçeve Sözleşme, 17.1).

Ulus devletler dahilinde bulunan din, dil, etnisite ve kültürel farklılıkların ayrılcı talepleri temellendirmedeki rolü göz önüne alındığında, günümüz uluslararası belgelerinde tanımlanan çerçeve, söz konusu farklılıkların ayrılcılık nedeni olarak kullanılamayacağını ortaya koymaktadır. İlk bakışta bazı alanlarda ulusal egemenliği sınırlandırabilecek gibi görünen hak ve özgürlüklerin, daha dikkatli bakıldığında ulusal hükümetlere büyük insiyatif alanları bıraktığı görülecektir. Daha da önemlisi, belgeler herhangi bir azınlık tanımı getirmedikinden taraf devletler, tanınan hakları ulusal düzeyde hayata geçirirken kendi azınlık tanımlarına bağlı hareket edebilme olanağına sahip bırakılmıştır. Öte yandan, uygulama aşamasında ulusal hükümetlere geniş yorum yetkileri bırakılmakla kalınmamış, tanımlanan hakların hiçbir şekilde ya da şart altında ulus-devletlerin uluslararası hukuk tarafından güvence altına alınan egemenlik, toprak bütünlüğü ve bağımsızlıklarını tehdit eder bir şekilde yorumlanamayacağı vurgulanmıştır. Çerçeve Sözleşme' (m. 21) de yer alan ifade ile:

Sözleşmedeki hiçbir madde devletlerin ulusal egemenliğini, toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını güvence altına alan uluslararası hukukun temel ilkelerine karşı olabilecek bir eylemi haklı gösterir tarzda yorumlanamaz.

Uluslararası hukukun azınlıklardan gelebilecek ayrılcı talep ve eylemleri reddeden, ulusal egemenlik ve toprak bütünlüğünün ihlal edilemezliğini evrensel ilke olarak kabul eden yaklaşımı, Avrupa Şartı'nda da ifadesini bulur. Şartın beşinci

maddesi azınlık hakları uygulamalarının egemenlik ve toprak bütünlüğünü sorgulatabilecek bir tarzda yapılamayacağını ortaya koyar.¹ Benzer şekilde BM Belgesi, azınlıklara tanınan hak ve özgürlükleri ulus devletin toprak bütünlüğü ve siyasi bağımsızlığı ilkeleri ile sınırlandırır.²

Görüldüğü üzere azınlık kavramına getirilen tanımlara paralel şekilde, günümüz uluslararası standartları siyasi sınırları değil, mevcut sınırlar içindeki siyasi-hukuki ve toplumsal yapıları çoğulcu bir zeminde dönüştürmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde; azınlık haklarının ayrılıkçı içeriğe sahip ve “dışa dönük” olarak tanımlanan self-determinasyon kavramından ayrı düşünüldüğü ve farklı kurgulandığı görülür. Self-determinasyon ilkesinin “dışa dönük” tanımı bağımsız bir devlet kurma hakkı, yani ayrılıkçı boyutu içerirken; kavramın “içer dönük” kullanımını bir toplumun kendi siyasi kurumu karşısındaki hakları ve özellikle demokratik bir yönetim altında yaşama hakkına vurgu yapmaktadır (Rosas, 1995: 78-80). Bu bağlamda, azınlık grupların ayrılıkçı eylemlerinin dışa dönük self-determinasyon ilkesi ile ilişkilendirilmesi mümkün görünmezken, söz konusu kapsamda kavramın içe dönük yorumunun daha gerçekçi düşeceği iddia edilmektedir.

Self-Determinasyon Hakkı ve Ayrılıkçılık

Uluslararası hukuk, azınlık haklarını ulusal egemenlik ve toprak bütünlüğü güvenceleri ile sınırlandırmış, bu anlamda, farklılıklarını ulusal sınırlar içinde korumayı amaçlayan vatandaşlar olarak şekillenen kavramsal yaklaşımla uyumlu kalmıştır. Ulus devlet içindeki kimlik farklılıklarının koruması ve geliştirilmesi azınlık haklarının temel hedefi olarak konulmuştur. Bu çerçevede egemen bir devletin siyasi ve coğrafi olarak bölünmesini haklı gösterir anlamda bir self-determinasyon ilkesini azınlık hakları ile ilişkilendirmek yanlış olacaktır. Ancak self-determinasyon ilkesi, bireylerin demokratik yönetimler içinde kendi kaderleri üzerine söz sahibi olabilmesi şeklinde bir süreç olarak değerlendirildiğinde, yani içe dönük olarak yorumlandığında, azınlık haklarına çizilen uluslararası çerçeveye uyumlu olacaktır. Böyle bir yorum, farklı kimliklerin çoğulcu siyasal sistem içinde korunup geliştirilebileceği siyasi-hukuki bir dönüşümü ve azınlık grupların “farklı fakat eşit” muamele görme taleplerinin var olan siyasi sınırlar içinde karşılanması olarak anlaşılacaktır.

¹ Şarttaki hiçbir madde devletlerin egemenliği ve toprak bütünlüğünü amaçlayan Birleşmiş Milletler Şartı ve uluslararası hukukun ilkelerine karşı değerlendirilebilecek bir eylemi haklı gösterir tarzda yorumlanamaz (Avrupa Şartı, 5).

² Bildirgedeki hiçbir madde Birleşmiş Milletler’in amaç ve ilkelerine, devletlerin egemen eşitliği, toprak bütünlüğü ve siyasi bağımsızlıkları dahil, ters düşen bir eyleme izin verir şekilde yorumlanamaz (BM Belgesi, 8.4).

Self-determinasyon hakkının içe dönük yorumu olan bu yaklaşım ile azınlık gruplar, siyasi bağımsızlık hakkına sahip “halk” olarak nitelendirilemeyecek ve/fakat söz konusu “halk” kavramına yeni yaklaşımlar getirilecektir. Çoğulcu siyasal sisteme olan gereklilik halk kavramını türdeş bir kimlikten uzak, farklılıkları içinde barındıran ve katılımcı bir bütün olarak kuracaktır. Bağlantılı olarak, “halkların kendi kaderini tayin etme hakkı” bağımsızlık sırasında ilk ve son defa kullanılan bir hak olmaktan çıkarak, bütün içindeki bireylerin ve grupların ekonomik, siyasal ve kültürel gelişmelerde söz sahibi olmasıyla süreklilik kazanacaktır (Thornberry, 1993: 101-138).

Buna rağmen self-determinasyon ilkesine getirilen içe dönük yorumun, ayrılmacı alternatifini tamamen ortadan kaldırdığını söyleyemeyiz. Azınlık farklılıklarının demokratik çoğulculuk içinde korunup geliştirilebileceği bir ortamın yaratılamaması durumunda ayrılmacı alternatifin iki nedene bağlı olarak tekrar gündeme taşınabileceği iddia edilir. İlki uluslararası insani kaygılardan kaynaklanan ahlaki yükümlülüklerdir. Kosova örneğinde olduğu gibi; ulus devletinin din, dil, etnisite ya da kültürel farklılıkları hedef olarak azınlık gruplara karşı kültürel ya da fiziki yok etme siyaseti izlemesi, söz konusu radikal siyasete maruz kalan azınlık topluluğunun ayrılmacı talep ve eylemlerinin meşruluk kazanabileceği kabul edilir. Benzer şartlarda siyasi ve coğrafi bölünme hem azınlık grubunun güvenliğini sağlama hem de uluslararası barış ve istikrarın korunması açısından kaçınılmaz bir seçenek olarak görülür (Tomuschat, 1993: 1-20). Diğer taraftan, devletlerin uluslararası yükümlülüklerini yerine getirme konusunda göstereceği ısrarlı isteksizliğin benzer sonuçlara yol açabileceği belirtilir. Ulus devletler haklara olduğu kadar yükümlülüklere de sahip aktörler olarak görülür ve mevcut devletlerin uluslararası hukuk tarafından güvence altına alınan egemenlik ve toprak bütünlüğünün uluslararası hukukun diğer kurallarına uyulduğu takdirde geçerli olabileceği iddia edilir. Bir başka ifadeyle, her hangi bir devlet kendisine mensup olan bireylerin ya da toplumsal grupların kimliklerini oluşturan değerlerini ya da varlıklarını yok etmeye yöneldiği takdirde, siyasi ve coğrafi ayrılmanın meşruluk kazanacağına dair görüşler ağırlıklıdır (Murswiek, 1993)

Ayrılmacı taleplerin meşruluğunun uluslararası toplum tarafından reddinin, ulus devletlerinin evrensel insan hakları ve azınlık haklarına riayet etmesi şartına bağlanması, azınlık taleplerin demokratikleşme yolu ile gerçekleştirme sürecinde kontrol mekanizması görevi göreceği kabulü yatmaktadır. Bu anlamda, azınlık grupların kimlik farklılıkları doğrultusunda ortaya koydukları taleplerin zamanında ve çoğulcu-demokratik bir çerçevede karşılanması, söz konusu grupların ulusal entegrasyonunu destekleyici olacağı öngörülür. Diğer bir ifadeyle, ayrılmacılığın normatif bir hak olarak saklı tutulması ve söz konusu hakkın kullanımını engellemek için azınlık

farklılıklara saygı temelinde siyaset üretilmesi gereği, uzun vadede ulus devletlerin egemenlik ve bütünlüğünü koruyucu bir işleve sahip olduğu kabul edilir. Bağlantılı olarak, azınlık ayrılıkçılığına karşı en etkin önlemin nihai olarak ayrılık hakkının varlığı olduğu kanısı yaygındır. Dahası, bölgesel yoğunluğa ve kendi kendini yönetmekte tarihi tecrübeye sahip azınlık gruplara, çoğulcu demokratik yapılanma anlamında ele alınan self-determinasyon kapsamında, tanınacak bölgesel özerkliğin ülke bütünlüğünü güçlendireceği savunulmaktadır (Murswiek, 1993).

Coğrafi özerkliği içeren bir çoğulculuğun ülke bütünlüğünü güçlendirici niteliğe sahip olabileceği savı kuşkuludur. Etnik, dilsel, kültürel ya da dini azınlıkları barındıran bir ülkede, bu farklılıklar temelinde kurulacak coğrafi özerkliğin beraber yaşama kültürünü geliştirmekten çok, farklılıkları derinleştirerek ayrılıkçılığı körükleyeceği savunulur. Coğrafi özerliğe dayalı federal yapının bir yandan azınlık grubun ulusal kimliğinin güçlenmesini sağlarken, diğer yandan söz konusu gruba siyasal kurumlaşma deneyimi sağlayarak ayrılıkçı eğilimleri arttıracığı iddia edilir. Bu bağlamda, çoğulcu-demokratik bir self-determinasyonun federal nitelik kazanması, söz konusu kurumun sonunu hazırlayacak faktörleri de içinde barındıracaktır. Bu nedenle, azınlık farklılıkları barındıran toplumlarda federal siyasi yapıların; istikrarın değil, istikrarlı bir istikrarsızlığın kaynağı olabileceği sıklıkla vurgulanır (Kymlicka, 1998).

Sonuç

Azınlık tartışmalarına yukarıda verdiğimiz kavramsal, kuramsal, hukuki çerçeve ve self-determinasyon ilkesine getirilen yeni yaklaşımlar ışığında baktığımızda, azınlık farklılıkların ulus devlet bütünlüğü ve egemenliği içinde ve/fakat çoğulcu-demokratik bir siyasi-hukuki zeminde korunup geliştirilebileceği şartların oluşturulması günümüzde en gerçekçi seçenek olarak ortaya çıkmaktadır. Söz konusu çerçeve, bir yandan üzerinde büyük hassasiyet gösterilen ulusal egemenlik ve toprak bütünlüğü ilkelerine saygı göstererek ulus-devletlerin ilgili kaygılarını gidererek ulusal hükümetlerin, diğer yandan da günümüz uluslararası sisteminin geliştirdiği azınlık hakları standartları çerçevesinde kaldığı için uluslararası toplumun desteğini alabilecektir. Demokratik talepler olarak kurgulanan azınlık haklarının tanınması ve hayata geçirilmesi, kendi bünyesinde demokratik özgürlüklere ne derece bağlı kalacağından emin olunmayan coğrafi özerklik ya da ayrı bir devlet alternatifleri ile değil, azınlıkların vatandaşı oldukları ulus-devletin demokratikleştirilmesi ile mümkün olacaktır. En güçlü aktörlerini hala ulus-devletlerin oluşturduğu uluslararası sistemde, istikrarsızlık yaratacak, karmaşalara neden olabilecek aksi yorumların ahlaki-siyasi-hukuki açılardan meşru zemin bulması mümkün gözükmemektedir. Tarihi

deneyimler göstermiştir ki azınlık kimliklere dayalı siyasi-coğrafi ayrılma sorunların etrafına yeni sınırlar çizmekten başka bir sonuç doğurmayacak, ayrılıkçı taleplerin kaynağı olan sorunlar yeni sınırlar içinde devam edecektir.

Kaynakça

- Avrupa Şartı (1996), "European Charter for Regional or Minority Languages (1992)", Benoit-Rohmer, F., *The Minority Question in Europe: Texts and Commentary*, Council of Europe Publishing, Strasbourg, s. 152-169.
- Beran, Harry (1984), "A Liberal Theory of Secession", *Political Studies*, Vol. 32, s. 21-31.
- Beran, Harry (1998), "A Democratic Theory of Political Self-Determination for a New World Order", Lehning, P. B. (Ed.), *Theories of Secession*, Routledge, London, New York, s. 32-59.
- Birch, Anthony H. (1984), "Another Liberal Theory of Secession", *Political Studies*, Vol. 32, s. 596-602.
- Birch, Anthony H. (1989), *Nationalism and National Integration*, Unwin Hyman, London.
- Bishai, Linda (1998), "Altered States: Secession and the Problems of Liberal Theory", Lehning, P. B. (Ed.), *Theories of Secession*, Routledge, London, New York, s. 92-110.
- BM Belgesi (1993), "Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities (1992)", *Human Rights Law Journal*, Vol. 14, No. 1-2, s. 54-56.
- Brunner, Georg (1996), "The Concept of Group Rights in the Field of Protection of Minorities", Sajo, A. (Ed.), *Western Rights?: Post-Communist Application*, Kluwer Law International, London, Boston, s. 291-302.
- Buchanan, Allen (1991), *Secession: The Morality of Political Divorce From Fort Sumter to Lithuania and Quebec*, Westview Press, Boulder, San Francisco, Oxford.
- Buchanan, Allen (1998), "The International Institutional Dimension of Secession", Lehning, P. B. (Ed.), *Theories of Secession*, Routledge, London, New York, s. 227-256.
- Capotorti, Francesco (1991), *Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*, United Nations Publications, New York.
- Crawford, J. (1992), "The Rights of 'Peoples' or 'Governments'?", Crawford, J. (Ed.), *The Rights of Peoples*, Clarendon Press, Oxford, s. 55-69.
- Çerçeve Sözleşme (1995), "Framework Convention for the Protection of National Minorities (1995)", *Human Rights Law Journal*, Vol. 16, No. 1-3, s. 98-101.
- Dowding, Keith (1998), "Secession and Isolation", Lehning, P. B. (Ed.), *Theories of Secession*, Routledge, London, New York, s. 71-91.

- Eide, Abjorn (1993), "In Search of Constructive Alternatives to Secession", Tomuschat, C. (Ed.), *Modern Law of Self-Determination*, Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht, Boston, London, s. 139-176.
- Franck, T. M. (1993), "Postmodern Tribalism and the Right to Secession", Brölmann, C., Lefeber, R., Zieck, M. (Ed.), *Peoples and Minorities in International Law*, Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht, Boston, London, s. 3-27.
- Girasoli, Nicola (1995), *National Minorities: Who are They?*, Akademia Kiado, Budapest.
- Hannum, Hurst (1990), *Autonomy, Sovereignty, and Self-Determination: The Accommodation of Conflicting Rights*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Kymlicka, Will (1998), "Is Federalism a Viable Alternative to Secession?", Lehning, P. B. (Ed.), *Theories of Secession*, Routledge, London, New York, s. 111-150.
- Lerner, Natan (1993), "The Evolution of Minority Rights in International Law", Brölmann, C., Lefeber, R., Zieck, M. (Ed.), *Peoples and Minorities in International Law*, Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht, Boston, London, s. 77-103.
- Liebich, Andre (1996), "Getting Better, Getting Worse: Minorities in East Central Europe", *Dissent*, Summer, s. 84-89.
- Macartney, C. A. (1968), *National States and National Minorities*, Russel and Russel, New York.
- Muswiek, Dietrich (1993), "The Issue of a Right of Secession: Reconsidered", Tomuschat, C. (Ed.), *Modern Law of Self-Determination*, Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht, Boston, London, s. 21-41.
- Ramaga, Philip V. (1992a), "Relativity of the Minority Concept", *Human Rights Quarterly*, Vol. 14, s. 104-119.
- Ramaga, Philip V. (1992b), "The Basis of Minority Identity", *Human Rights Quarterly*, Vol. 14, s. 409-428.
- Resolution 1514 (1993), "UN General Assembly Resolution 1514", Tomuschat, C. (Ed.), *Modern Law of Self-Determination*, Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht, Boston, London, s. 283-285.
- Rittstieg, Helmut (1997), "Minority Rights or Human Rights?", *Perceptions*, March-May, s. 56-75.
- Rodley, Nigel S. (1995), "Conceptual Problems in the Protection of Minorities: International Legal Developments", *Human Rights Quarterly*, Vol. 17, s. 48-71.
- Rosas, Allen (1995), "The Right of Self-Determination", Eide, A., Krause, C., Rosas, A. (Ed.), *Economic, Social and Cultural Rights*, Martinus Nijhoff Publishers, Boston, London, s. 79-86.
- Rosting, H. (1923), "Protection of Minorities by the League of Nations", *American Journal of International Law*, Vol. 17, No. 4, s. 641-660.

- Thornberry, Patrick (1993), "The Democratic or Internal Aspect of Self-Determination", Tomuschat, C. (Ed.), *Modern Law of Self-Determination*, Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht, Boston, London, s. 101-138.
- Tomuschat, Christian (1993), "Self-Determination in a Post-Colonial World", Tomuschat, C. (Ed.), *Modern Law of Self-Determination*, Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht, Boston, London, s. 1-21.
- Wallace, Rebecca (1997), *International Human Rights: Text and Materials*, Sweet and Maxwell, London.
- Wolfrum, R. (1993), "The Emergence of 'New Minorities' as a Result of Migration", Brölmann, C., Lefeber, R., Zieck, M. (Ed.), *Peoples and Minorities in International Law*, Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht, Boston, London, s. 153-167.